

OMRINGD DOOR GROENE WEIDEN

Door Ron Kamperman

Het dorp en het buitengebied van Nijbroek zijn in de afgelopen jaren en de vorige eeuw onderwerp geweest van talrijke publicaties. Regionaal-historisch onderzoek naar de polder werd in de vroege 20e eeuw al uitgevoerd door A.W. Scholten, getiteld Geschiedenis van de boerderij en het boerenbedrijf in de IJsselstreken. In 1969 heeft J. Vredenburg een boek uitgebracht over de historie van de kerspelen Terwolde en Nijbroek. Dorphistoricus J. Lubberts bracht in 2010 een boek uit waarin de geschiedenis van Nijbroek een belangrijk aandeel heeft. Het landschap zelf als bron van onderzoek is in Nijbroek nog veel minder aan bod gekomen. Boeren hebben veel sporen in het landschap achtergelaten terwijl ze weinig over hun werkzaamheden hebben opgeschreven.

Veel van deze sporen zijn in het landschap nog wel herkenbaar. Ook zijn er historische kaarten beschikbaar die veel informatie verschaffen over het vroegere landgebruik en de landbouwkundige ontwikkelingen in de polder. Deze bronnen zijn nog weinig benut. De landbouwkundige ontwikkelingen van de afgelopen eeuwen en de landschappelijke veranderingen die hiermee gepaard zijn gegaan staan centraal in de onderhavige studie. Omdat het onderzoek veelomvattend is, zal in dit artikel een samenvatting van een aantal onderwerpen gegeven worden over de definiërende periode in de geschiedenis van de polder; de ontginning zelf en de waterstaatkundige ingrepen die hiervoor moesten worden gepleegd. De periode ver vóór en de periode ná de ontginning komen in dit artikel niet aan bod.

ONTGINNING EN INGEBRUIKNAME VAN NIJBROEK

De vroegste bewoning in het gebied had plaats op de oeverwallen en op de stuwwallen. In de Middeleeuwen liep het heretogdom Gelre ten opzichte van andere gebieden in Nederland achter wat betreft bedijkingen van de rivieren. Tijdens of niet lang nadat de Sallanders aan de overkant van de IJssel een aaneengesloten bedijking hadden, begon men ook aan de Gelderse zijde van de IJssel met het aanleggen van dijken. Aanvankelijk nog door de oeverwallen en uitlopers van dekzandruggen met elkaar te verbinden en de zavelige stro-

De kerk en de school van Nijbroek gezien vanaf het noorden.

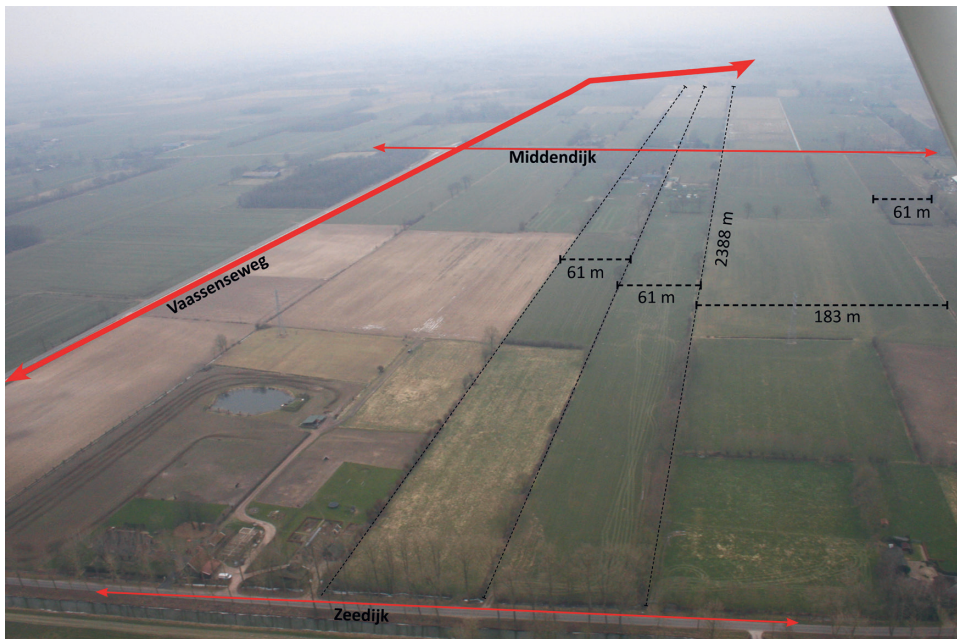
omrugontginningen van kaden te voorzien. In deze periode waren de boeren van Terwolde georganiseerd in een mark. Het nog onontgonnen Nijbroek hoorde bij de meinte, waarvan de gewaarden gebruik konden maken voor het bewei-den en bijvoorbeeld hout- en rietoo-gst. Ondertussen werden al broekgebieden bij Emst en Epe ontgonnen. In 1328 was er nog een onontgonnen gebied over, dat door de graaf Nijbroek werd genoemd en ter ontginning werd uitgegeven zo blijkt uit een bewaard gebleven uitgiftebrief. Het was waarschijnlijk een zeer nat gebied van zichzelf en ontving nu ook water uit de omliggende ontgonnen gebieden. Binnen de huidige grenzen van Gelderland zijn maar enkele situaties bekend waarbij de landheer een gebied ter ontginning uit heeft gegeven. Bekende voorbeelden zijn Hoevelaken en Oldenbroek. In de IJsselvallei is Nijbroek zelfs het enige gebied dat door de landheer ter ontginning is uitgegeven. In Holland en Utrecht zijn veel meer voorbeelden bekend, en hier is de praktijk van zogenaamde cope-ontginnin-gen ook ontstaan. Het principe is dat de ontginners een stuk land in gebruik krijgen en als tegenprestatie jaarlijks een tijs be-talen aan de landheer.

Met de uitgifte van Nijbroek werd door de graaf ook beoogd dat de afwatering op de Veluwe-IJsselzoom beter zou worden georganiseerd. Niet om de minste reden dat het gebied nog natter dan de omge-ving was. Bepaald werd dat de bewoners van omliggende gebieden ervoor moesten zorgen dat het water afkomstig uit hun gebied niet langer door Nijbroek moest stromen. Daarom werden weteringen en

kades aangelegd. De graaf had voor ogen dat Nijbroek het centrum van een nieuw Waterschap zou worden. Dat is niet ge-beurd, maar wel hebben de ontginning van het gebied en de bepalingen die hier-bij zijn opgenomen bijgedragen aan de verbeterde organisatie van de waterstaat in het gebied.

UITZETTEN VAN HOEVEN

Bij het bepalen van de grenzen van de cope-ontginning Nijbroek ging men uit van vaste hoeveematen. In het zuidelijke deel was het mogelijk om een rechthoekig ontginningsblok te creëren met percelen van 55 á 60 meter breedte en ongeveer 2500 meter lengte (ongeveer de stan-daard hoeveemaat van cope-ontginnin-gen die ook elders in het land werd gehan-teerd). In het noordelijke deel kon de landmeter deze hoeveemaat niet uitzetten omdat aan de westzijde het Emster-Eper broekgebied lag en aan de oostzijde de Terwoldse stroomrugontginnin-gen (zie figuur 1). De oppervlakte van een hoeve was 16 morgen, hetgeen neerkomt op iets meer dan 14 hectare. Uit de rekeningen van opbrengsten voor aangravingen van de Rentmeester van de Veluwe blijkt dat ook in het noordelijke gedeelte van de polder een standaardhoeveemaat is ge-hanteerd. Deze hoeven waren afwijkend van vorm. De kadastrale minuutplans van 1832 zijn een goed hulpmiddel om dit aan te tonen. Er zijn op de oudste kadaster-kaarten nog goed herkenbare doorgaan-de opstreckende kavels te herkennen die tussen de Veluwse Dijk en de Zeedijk lig-gen. Uit opmeting van de oppervlakte van deze kavels blijkt dat ze tussen de 14,0 en

De kavels in de polder Nijbroek zijn volgens standaardmaten uitgezet. Voor de ontginningshoeven werd 16 hectare aangehouden. In de loop der tijd is veel van het grondbezit opgeknipt door verhandeling. De structuur van de polder is vrijwel onveranderd gebleven.

14,1 hectare groot zijn. Dit komt overeen met ongeveer 16 morgen. Omdat de beschikbare ruimte om standaardhoeven uit te zetten naar het noorden toe steeds smaller werd, moesten de kavels breder worden gemaakt. Hierbij is waarschijnlijk bewust gekozen om bij de bocht van de wetering de kavels aan de oostzijde iets smaller te maken dan aan de westzijde, zodat een waaiierend effect ontstond. In 1342 waren er in elk geval 95 hoeven aanwezig in Nijbroek, zo blijkt uit nadere bestudering door Borger van verschillende archiefbronnen.

DE ROL VAN NIJBROEK ALS WATERBEHEERDER

Nijbroek bestond uit een restant van een grotendeels onontgonnen wildernis in de rivierkom van de IJssel en het was niet toevallig dat dit broekgebied niet eerder werd ontgonnen. Het was al een nat gebied en naarmate de omliggende gebieden werden ontgonnen zal het er nog natter zijn geworden, aangezien de bewoners van de reeds ontgonnen gebieden hun water loosden in het moerasachtige gebied dat later Nijbroek zou worden. De natuurlijke beken die vanaf de Veluwe naar het oosten stroomden hebben voorafgaand aan de menselijke ingrepen in de 14e eeuw ook door het rivierkomgebied van Nij-

Boerderij De Poterijen aan de Middendijk in Nijbroek heeft nog een onderschoer.

broek gestroomd, alvorens uit te monden in natuurlijke afwaterpunten langs de IJssel. Hetzelfde geldt voor de beken die in de omgeving van Twello ontspringen. Het water afkomstig van oeverwallen kwam hier nog bij en bovendien vormden de steeds hoger opslibbende oeverwallen in de loop van de middeleeuwen een steeds grotere belemmering voor de natuurlijke afstroming van oppervlaktewater van de Veluwe naar de IJssel. Nijbroek moet hierdoor natter dan ooit zijn geworden: een uitgestrekte badkuip omgeven door hogere randen. Alleen in noordelijke richting kon op zeker moment nog afstroming plaatsvinden.

Om de ontginning van Nijbroek tot een succes te maken moesten dus nieuwe afspraken over de afwatering worden gemaakt. Het vroegste document dat de ontwikkeling van de waterstaat van Nijbroek beschrijft is uit 1328, de eerderge-

noemde uitgiftebrief. Hierin stond een aantal bepalingen die grote gevolgen voor de waterstaat in het gebied zouden hebben. De eerste regel bepaalde dat de bewoners van omliggende dorpen verplicht waren om hun water om Nijbroek heen te leiden. Dit ging ten koste van de oudere rechten van de bewoners van de oeverwal en de Emster- en Eper broekgebieden. In de Middeleeuwen hadden oude rechten voorrang op nieuwe rechten, dus deze eerste bepaling is best bijzonder te noemen. Deze bepaling noodzaakte tot ingrepen om de nieuwe ontginning Nijbroek vrij te houden van gebiedsvreemd water. Hiertoe werd een drietal weteringen aangelegd. De Groote Wetering werd gegraven door de zuid-noord stromende wateren met elkaar verbinden. Deze wetering stroomt langs de westkant van Nijbroek. Naast het water van Nijbroek werd met deze wetering ook het gebied

Hoeve Barmen 't Loo gebouwd in 1912 aan de Middendijk in Nijbroek.

van de kerspelen Terwolde, Oene, Vorchten en Heerde afgewaterd. De Terwoldsche Wetering stroomt langs de oostkant van Nijbroek en watert bij Heerde af in de Groote Wetering. Het oudste gedeelte van de Terwoldsche Wetering werd al in de eerste helft van de 13e eeuw gegraven. Het jongere gedeelte van deze wetering, tussen de noordgrens van Nijbroek en Terwolde, werd na 1328 gegraven en volgde een oude geul van de IJssel. De Nieuwe Wetering werd gegraven om het water uit de kerspelen Apeldoorn en Wenum af te voeren. De kaden van deze weteringen waren zodanig geprojecteerd, dat het water juist buiten Nijbroek om zou afstromen. Daarom is de Terwoldsche Wetering de enige wetering in het gebied met de kade aan de westkant. De overige weteringen hebben de kaden aan de oostkant. De volgende bepaling was dat, indien de aan-

grenzende dorpen gebruik wilden maken van het afwateringssysteem van Nijbroek, zij daaraan een bijdrage moesten leveren. Voor deze oplossing werd niet gekozen. De derde bepaling betrof de dijk langs de IJssel. Het komgebied moest worden afgewaterd, maar men wilde zich ook beschermen tegen het overstromingswater van de IJssel. Aan het dijkonderhoud moesten de bewoners van Nijbroek 'morgen-morgen gelijk' bijdragen. Dat hield in dat alle grondeigenaren in het gebied die profiteerden van de aanwezigheid van de dijk aan het onderhoud ervan moesten bijdragen. In hoeverre op dit moment al van een doorgaande bedijking langs Nijbroek sprake was wordt duidelijk uit de uitgiftebrief van 1328. Hier wordt namelijk gesproken over "dien" dijk. Hoe ver de dijk doorliep in noordelijke richting is niet helemaal zeker. Maar waarschijnlijk is dat deze al doorliep

tot ten noorden van Oene. De bewoners van Nijbroek waren verantwoordelijk voor het dijkonderhoud bij Welsum en Marle. Bij het ontstaan van het waterschap heeft de nieuwe ontginning Nijbroek een belangrijke rol gespeeld. De bedoeling in 1328 was dat Nijbroek een katalyserende rol zou spelen bij de oprichting van het waterschap en zelfs dé waterbeheerder worden. Wel hebben de ontginning en de bepalingen voor afwatering gezorgd dat er een georganiseerde waterstaat op gang kwam in het gebied.

Een tweede belangrijke document is de dijkbrief uit 1370, waarin het Dijkrecht werd vastgelegd. Hertog Eduard stelde een dijkstoel in, met een dijkgraaf aan het hoofd en vijf heemraden uit de Gelderse kerspelen Nijbroek, Oene, Heerde en Vorchten. Zij voerden de schouw uit op de dijk, weteringen en bruggen en stelden bepalingen op voor onderhoud en vernieuwingen. Nijbroek behield in die zin zijn aparte positie binnen het waterschap, dat de gemaakte afspraken uit 1328 voor de afwatering gehandhaafd bleven. Ook lijkt Nijbroek via het klooster Monnikhuizen in Arnhem een belangrijke rol bij deze Dijkbrief te hebben gespeeld. De opsteller van de brief zelf is Hendrik van Kalkar, die tussen 1368 en 1372 abt was van het Karthuizer klooster Monnikhuizen. Uit deze periode zijn geen bezittingen van Monnikhuizen in Nijbroek bekend, maar het klooster zou binnen de polder na verloop van eeuwen wel veel bezittingen verwerwen in Nijbroek. Mogelijk begon de rol van Monnikhuizen in Nijbroek met deze Dijkbrief.

De Steunenberg aan de Middendijk aan de zuidgrens van de polder Nijbroek is gebouwd op een opgeworpen heuvel. De naam Steunen-berg verwijst naar een steenachtige verhoging in het landschap.

BRONNEN

- Boven, H. v., Hamer, D., Hamming, C., Jonge, E. d., Koornberg, J., Petri, T., & Tenten, M. (2007). *Veluws Water - Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe*. Utrecht: Uitgeverij Matijds.
- Bont, C. d. (2008). *Vergeten land; ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)*. Wageningen.
- Borger, G., Horsten, F., & Reichgelt, T. (2000). De cope-ontginning Nijbroek. In W. Frijhoff, & M. Evers, *Bijdragen en mededelingen Deel XCI* (pp. 78-103). Arnhem: Vereniging Gelre.
- Fockema Andreae, S. (1950). *Studiën over waterschapsgeschiedenis*. Leiden: E.J. Brill.
- Reichgelt, A. (2011). Het ontstaan van het waterschap Veluwe (1328-1575). *Tijdschrift voor waterstaats-geschiedenis* 20 (2011) 1, 1-10.

OVER DE AUTEUR

Ron Kamperman is recent afgestudeerd voor de master Landschapsgeschiedenis in Groningen. Het artikel is gebaseerd op zijn afstudeeronderzoek voor de studie Landschapsgeschiedenis. Hiervan is een boekversie beschikbaar. Informatie over het onderzoek is op te vragen bij de auteur via: ronkamperman@hotmail.com.